

ՕՍՄԱՆՅԱՆ «ՔԱՐԵՓՈԽՈՒՄՆԵՐԻ ՀԱՆՁՆԱԽՈՍՔԸ»

ՁԵՅԹՈՒՆՈՄ 1865-1867 ԹԹ.

(ԸՍՏ ԹՈՒՐԶ ՊԱՏՄԱԳԻՐ ԱՀՄԵԴ ՁԵՎԴԵԹ

ՓԱՇԱՅԻ «ՁԵԿՈՒՑԱԳՐԵՐ» ԱՇԽԱՏՈՒԹՅԱՆ)

19-րդ դարի երկրորդ կեսին եվրոպական տերությունների և Ռուսաստանի ճնշումները, ինչպես նաև հպատակ ոչ թուրք ժողովուրդների ազգային-ազատագրական շարժումները ստիպեցին, որ Օսմանյան կայսրության իշխող վերնախավը ձեռնամուխ լինի թանգիմաթի՝ արևմտամետ բարենորոգումների երկրորդ փուլի իրականացմանը ողջ կայսրության տարածքում: Նրանց նպատակն էր այդ կերպ պահպանել կայսրության ամբողջականությունը:

Մինչև դարի 70-ական թթ. կեսն ընկած ժամանակահատվածում ձեռնարկված համալիր միջոցառումների շարքում կարևոր էին վարչատարածքային կառավարման ոլորտին առնչվող բարեփոխումները, որոնք իրականացվում էին 1864 թ. ընդունված «Վիլայեթների մասին օրենքի» շրջանակներում¹: Օրենքով սահմանվում էր կայսրության վարչական բաժանման սանդղակը, վարչական միավորների և համապատասխանաբար դրանց ղեկավարների նոր անվանումները, այդ պաշտոնյաներին կից խորհուրդների սանդղակը, ինչպես նաև նոր ընտրական համակարգը²:

Օրենքի ընդունման համար հող նախապատրաստած միջոցառումներից էր կայսրության տարբեր շրջաններ՝ «արտակարգ լիազորություններով» օժտված վերաքննիչ հանձնախմբեր ուղարկելու պրակտիկան: Դա հատկապես կիրառվում էր այն նահանգներում, որտեղ նկատվում էին անջատողական և ապստամբական տրամադրություններ: Դրանք հիմնականում թե՛ քաղաքացիական և թե՛ ռազմական միավորումներ էին, քանի որ շատ հաճախ հարկ էր լինում զենքի միջոցով բարենորոգումներ իրականացնել: 1850-70-ական թթ. ազգային ազատագրական շարժումներն առանձնապես լայն թափ ստացան Բուլղարիայում, Բոսնիայում և Հերցոգովինայում, Ալբանիայում, Կրետե կղզում, ինչպես նաև երբեմնի Կիլիկիայի հայոց թագավորության մաս կազմող Չեթուռի գավառակում³:

Սույն հոդվածի շրջանակներում ներկայացնում ենք «Բարեփոխումների հանձնախմբի» (Fırka-i Islahiyye)⁴ գործունեությունը Չեթուռի գավառակում՝ 1865-1867 թթ.: Մեր ուսումնասիրության համար աղբյուր է ծառայել Օսմանյան կայսրության ականավոր պետական գործիչ, պաշտոնական տարեգիր և թուրքական առաջին աշխարհիկ օրեն-

քի (Mecelle)⁵ հեղինակ՝ Ահմեդ Ջեդեթ փաշայի (1822-1895 թթ.)⁶ «Ձեկուցագրեր» (Ma'ruzat)⁷ աշխատությունը, որի երրորդ և չորրորդ հատորներում առկա են արժեքավոր տեղեկություններ տվյալ ժամանակահատվածում Չեյթունում տեղի ունեցած դեպքերի մասին: Դրանց հրապարակումը, կարծում ենք, կարող է որոշակիորեն լրացնել այն բացը, որ կա հայրենական պատմագրության մեջ կոնկրետ այս շրջանի վերաբերյալ:

Չեյթունը (Ուլնիա) նահիյե էր Օսմանյան կայսրության Մարաշի սանջաքում⁸, որը դարեր ի վեր բնակեցված է եղել մեծամասամբ հայերով: Հայ բնակչության թիվը պարբերաբար փոփոխվել է: 1860-ական թթ. այն կազմել է մոտավորապես 30.000, որոնցից 17 հազարը միայն Չեյթուն գյուղաքաղաքում, իսկ մնացածը նրա շրջակայքում գտնվող հայկական գյուղերում⁹: Նահիյեն բաժանված է եղել երեք մասի՝ Չեյթուն, Արեզին (Ալաբաշ) և Ավագկալ (Սխալ)¹⁰: Չեյթունի կենտրոնը եղել է համանուն գյուղաքաղաքը՝ բաղկացած չորս թաղերից: Դրանցից յուրաքանչյուրը պատկանել է մի իշխանական տան: Ավանը կառավարել է այդ տներից մեկի առաջնորդը՝ իշխանապետը¹¹: Այս վիճակը պահպանվել է ընդհուպ մինչև 1865 թ., երբ թուրքական առաջին պաշտոնյան՝ քայմագամը, ոտք դրեց Չեյթուն: Տեղացիները հաճախ չեն վճարել պետական հարկերը:

Փաստորեն, իրավական առումով գտնվելով Օսմանյան տիրապետության տակ, այս շրջանը փաստացի կիսանկախ էր: Թուրքական իշխությունների փորձերը՝ գեներլ ուժով վերջ դնելու հայերի այս կարգավիճակին, հաճախակի դարձան հատկապես XIX դարի առաջին կեսին: Թուրքական հրամանատարները հաջորդում էին մեկը մյուսին՝ սովարացնելով իրենց զորքերի շարքերը, բայց՝ ապարդյուն: Ընկճել հայ լեռնականներին չէր հաջողվում:

XIX դարի երկրորդ կեսին Տավրոսի լեռների հայության պայքարը թուրքական իշխանությունների դեմ բորբոքվեց նոր ուժով: Մարաշի կառավարչի պահանջը՝ վճարելու տասներկու տարվա հարկերը և զինաթափ լինելու¹², կրկին ոտքի հանեց գեյթունցիներին, որոնք հանկարծակի գրոհով փախուստի մատնեցին թուրքական զորքերին: Երկու տարի անց՝ արդեն 1862 թ. ամռանը, մեծաքանակ կանոնավոր բանակով Չեյթուն շարժվեց Մարաշի նորանշանակ կառավարիչ Ազիզ փաշան: Վերջինիս զորքերի հաջողությունները, սակայն, կարճատև են լինում: Շուտով գեյթունցիներն անցնում են հակագրոհի և ցուցաբերելով ռազմական արվեստի իրենց հմտությունները՝ պարտության մատնում փաշայի բանակին: Լեռնականներին հատուկ խիզախություն դրսևորելով՝ մարտի դաշտում հերոսաբար զոհվեցին Մարկոս Թաշճյանը, Մեյխքեթ Բասմյանը, Թորոսենց Հակոբը, Գալուստ վարդապետը և այլոք:

Ձեյթունն այդ օրերին ձեռք էր բերել հատուկ նշանակություն: Այն դարձել էր հայ ժողովրդի ազատատենչ ոգու մարմնացումը՝ ոգևորության մեծ ալիք առաջ բերելով ողջ հայության շրջանում: Ժամանակի թե՛ արևմտահայ, թե՛ արևելահայ պարբերական մամուլը լեցուն էր այդ դեպքերի մասին հրապարակումներով¹³: Թուրքական իշխող վերնախավը գիտակցում էր, որ այս դեպքերը կարող էին ապստամբությունների նոր ալիք բարձրացնել Օսմանյան կայսրության այլ շրջաններում ևս: Նրանց հիմնական մտավախությունն այն էր, որ Ֆրանսիան կարող էր միջամտել այս հարցի լուծմանը, քանի որ Կ. Պոլսի հայերը խնդրագիր էին ներկայացրել կայսր Նապոլեոն 3-րդին¹⁴, որի մեջ նշել էին Ձեյթունի դեպքերի մանրամասները՝ խնդրելով նրա օգնությունը: Այդ էր պատճառը, որ Փարիզում թուրքական դեսպան Ջեմիլ փաշան առաջադրանք էր ստացել ամեն կերպ ստորացնելու այդ ապստամբությունը ֆրանսիական կառավարության առաջ¹⁵:

Ձեյթունի կիսանկախ վիճակը, գեյթունցիների հարկերից խուսափելը և հաճախակի դարձած ապստամբությունները, ինչպես նաև Ֆրանսիայի հնարավոր միջամտությունը հարցին այն հիմնական պատճառներն էին, որ Ձեյթուն ուղարկվեց կառավարական հատուկ «Բարեփոխումների հանձնախումբը»՝ իրավիճակին տեղում ծանոթանալու և համապատասխան միջոցներ ձեռք առնելու համար:

«Բարեփոխումների հանձնախումբը» ստեղծվել է 1864 թ. կայսրության մի շարք շրջաններում, մասնավորապես Բոսնիայի վիլայեթում և Քոզանի սանջաքում (Ադանայի վիլայեթ)՝ ստուգայցեր կազմակերպելու համար: Կառավարական հատուկ հանձնաժողովը, որի նախագահն էր Ահմեդ Ջեդեթ փաշան, անբավարար ճանաչեց 1863 թ. ստեղծված չորս հանձնախմբերի ղեկավարների գեկուցագրերում նշված գործողությունները, որոնք այդ փաշաներն իրականացրել էին կայսրության չորս շրջաններում՝ Բուրսայում, Ջանիկում, Ռումելիում և չորրորդը կոնկրետ Բոսնիա-Հերցեգովինայում: Հարկ է նշել, որ չորս հանձնակատարներն էլ եղել են ժամանակի ամենակարող և զարգացած անհատներից, ինչպես օրինակ գրող և պալատական քարտուղար Ջիյա բեյը, ով մեկնել էր Բոսնիա¹⁶: Ուստի Ահմեդ Ջեդեթ փաշան ինքը գլխավորեց նոր վերաքննիչ հանձնախումբը, որն արտակարգ լիազորություններով նախ մեկնեց Բոսնիա, ապա Քոզան¹⁷ և հետո միայն Ձեյթուն: Իդեպ, Ձեյթունն ի սկզբանե չի եղել վերաքննիչ հանձնախմբի այցելության տարածքների մեջ, այլ, ինչպես նշում է թուրք պատմագիրը, ավելացվել է իր պահանջով: Նա առաջին պետական գործիչն էր, ով գիտակցեց այդ հարցի լրջությունը: Այսպես, նա գրում է. «...Քոզանի հարևանությամբ և Մարաշի մերձակայքում մի փոքրիկ Ձեյթունի ական կա: Անհիշելի ժամանակներից ի վեր ապստամբությունների մեջ է:

Ավանի բնակչությունը հայկական է, այդ է պատճառը, որ ֆրանսիական կայսրությունը նրանց հովանավորում է: Եթե մուսուլմաններին կրթենք, իսկ նրանց թողնենք նույն վիճակում, չափազանց տգեղ և բավականին վտանգավոր բան կլինի: Ես պատրաստ եմ շարժվել այն պայմանով միայն, որ Ձեթունում նույնությամբ կատարվի այն, ինչ կձեռնարկենք Քոզանում»¹⁸:

Հանձնախումբը նաև ռազմական դիվիզիա էր, որի կազմի մեջ մտնում էին սուլթանական զորքերից յոթ գումարտակ, ինչպես նաև զեյթեկ և ալբանացի, վրացի, չերքեզ և քուրդ զինվորներ: Ընդհանուր առմամբ «Բարեփոխումների հանձնախումբը» բաղկացած էր տասնհինգ հետևակային գումարտակից և երկու հեծելազորային գնդից¹⁹, որի հրամանատար էր նշանակվել կայսերական չորրորդ բանակի հրամանատար Դերվիշ փաշան: Հանձնախումբն ունեցել է մախապես մշակված հստակ ռազմավարություն, որի հաջող իրականացման արդյունքում կարողացել է մուտք գործել Ձեթուն և իրականացնել համապատասխան «բարենորոգումներ»:

Լեռնային Կիլիկիայի այս բնակավայրում ձեռնարկված միջոցառումներն իրականացվում էին «Վիլայեթների մասին օրենքի» շրջանակներում: Հակառակ Մուսթաֆա Ռեշիդ փաշայի կողմից դարի 1830-1840-ական թթ. այս բնագավառում իրականացված բարենորոգումների, համակարգում առկա էին լուրջ խնդիրներ: Մասնավորապես, վարչական միավորները հաճախակի և կամովի փոփոխվում էին, տեղական կառավարման մարմիններում նշանակվում էին գործից ոչինչ չհասկացող անկիրթ մարդիկ, իսկ ամենակարևորն այն էր, որ թույլ էր կենտրոնական իշխանությունների ազդեցությունը, որն էլ շատ հաճախ հանգեցնում էր նրան, որ այդ շրջանները դառնում էին անկառավարելի և ուղղակի չէին ենթարկվում կենտրոնից ստացված հրահանգներին: Ուստի, առկա բոլոր խնդիրները լուծելու համար օրենքի հեղինակները առաջանային էին համարում ստեղծել այնպիսի մի համակարգ, որը ամբողջությամբ կենտրոնական իշխանություններից կախվածության մեջ կդնեն տեղական կառավարիչներին, բայց միևնույն ժամանակ թույլ կտար որոշակի ինքնուրույնություն ներքին հարցերում: Նոր համակարգը պետք է ապահովեր նաև սուլթանական հաթթով ոչ մուսուլման հպատակներին խոստացված իրավունքների իրագործումը, որով, ըստ էության, կլուծվեր թե՛ նրանց հակակառավարական տրամադրությունները մեղմելու, թե՛ ելույթները ճնշելու խնդիր, և թե՛ եվրոպական տերություններին և Ռուսաստանին ցույց տալու, որ Օսմանյան կայսրությունը հավատարիմ է իր ստանձնած պարտավորություններին, և այս ամենով կլուծեր իր գերակա խնդիրը, այն է՝ պահպանել կայսրության ամբողջականությունը:

Պատահական չէ, որ օրենքի համընդհանուր կիրառումը հետաձգվեց մինչև 1865 թ., երբ աստիճանաբար սկսեցին նոր վարչական միավորներ ձևավորել: Կառավարությունը հարմար չգտավ վիլայեթների օրենքի համընդհանուր կիրառումը կայսրության բոլոր հատվածներում և անհրաժեշտ համարեց դրա փորձարկումը: 1864 թ. նոյեմբերի 8-ի սուլթանական իրադեոլ կազմվեց Դանուբյան վիլայեթը, որն ընդգրկում էր Բուլղարիայի նշանակալից մասը: Դանուբյան վիլայեթի վալի նշանակվեց Սիդհաթ փաշան, ով մեծ ներդրում ուներ վերոհիշյալ օրենքի մշակման գործում: Դեռ Նիշի գավառապետ եղած Ժամանակ նա մի շարք բարեփոխումներ կատարեց, որոնք արժանացան կենտրոնական իշխանությունների հավանությանը, քանի որ դրական արդյունքներ էին տվել²⁰:

Ի տարբերություն Դանուբյան վիլայեթի՝ Չեթունում «Վիլայեթների մասին օրենքի» կիրառումը հնարավոր եղավ միայն զենքի ուժով՝ հակառակ տեղացիների կամքի: Պատահական չէ, որ հաջողություններն էլ, որոնք արժանագրում էին բարենորոգիչները, պայմանավորված էր զինված ուժերի ներկայությամբ: Կանոնավոր և մշտական զորքի կարճատև բացակայությունը բավական էր, որ լեռնականները կրկին ոտքի կանգնեին իրենց երբեմնի ինքնիշխանությունը վերականգնելու, հարկային ծանր բեռից ազատվելու և թուրքական պաշտոնիային չենթարկվելու համար, ինչպես եղավ 1875 թ.:

Համաձայն վերոհիշյալ օրենքի՝ նախկին Չեթունի մահիլյեյի (գյուղախումբ) փոխարեն կազմվեց Չեթունի քազան (գավառակը), որի կենտրոնը մնաց Չեթուն գյուղաքաղաքը: Ինչպես Դանուբյան վիլայեթում, այստեղ ևս, պատմագիր Ջևդեթի վկայությամբ, ստեղծվեցին խառը մեջլիսներ (խորհուրդներ)՝ բաղկացած մուսուլմանների և ոչ մուսուլմանների, տվյալ դեպքում՝ հայերի հավասար ներկայացուցիչներից²¹: Դա պայմանականորեն կարելի է համարել հավասար ներկայացուցչություն. նախ հայ բնակչության թիվը Չեթունում և նրա շրջակայքում մոտ երեք անգամ ավել էր մուսուլմանների թվից՝ 27.460 հայ և 8344 մուսուլման՝ ըստ 1867-1870 թթ. վիճակագրական տվյալների²²: Եվ, բացի այդ, եթե հաշվի առնենք այն հանգամանքը, որ քազայի կառավարիչը՝ քայմագամը, ինչպես նաև մյուս պաշտոնյաները, որ ուղարկվել էին Չեթուն, ըստ պաշտոնի մտնում էին մեջլիսների կազմի մեջ, արդեն տեսականորեն թեկուզ քանակապես մուսուլմանները գերակշռում էին: Բացի այդ կար ևս մեկ հանգամանք. ոչ մուսուլմաններից սովորաբար ընտրվում էին տեղական բնակչության շրջանում ոչ այնքան հեղինակություն վայելող մարդիկ, որոնք դառնում էին գործիք իշխանությունների ձեռքում, մանավանդ որ շատ հաճախ նրանք նույնիսկ թուրքերենին չէին տիրապետում²³:

Ինչ վերաբերում է խառը ռազմական միավորների ստեղծմանը, ուրը նախատեսված էր 1855 թ. մայիսին հրապարակված սուլթանական իրադեոլ²⁴, ըստ Ահմեդ Ջևդեթ փաշայի՝ Չեյթունում ստեղծվել է հայերից և մուսուլմաններից բաղկացած զինվորական և ոստիկանական միավորներ, որոնց միջոցով էլ «իրականացվել է Չեյթունի բարենորոգումը»։ Նշենք, որ այս փաստին առհասարակ անդրադարձ չկա հայ պատմագրության մեջ։ Ինչ վերաբերում է համընդհանուր զինծառայության մասին օրենքին, այն բացասական արձագանք է գտել կայսրության բոլոր հպատակաների մոտ՝ անկախ կրոնական կամ ազգային պատկանելության և փաստացի կիրառություն չի գտել²⁵։

Թեպետ, ինչպես նշում է պատմագիրը, Չեյթունի «բարենորոգումն իրականացվեց», և հաջողվեց լեռնականներին ճնշել, բայց շատ կարճ ժամանակով, արդեն 1867 թ. նրանք կրկին ապստամբեցին։

Հաշվի առնելով Ահմեդ Ջևդեթ փաշայի «Չեկուցագրեր» աշխատության աղբյուրագիտական կարևորությունը՝ ստորև ներկայացնում ենք Չեյթունի քաղաքի կազմավորման մասին ենթավերնագիրն ամբողջությամբ։

Չեյթունի գավառակի հիմնումը²⁶

Այն բանից հետո, երբ Բ. Դուռը թույլ տվեց Չեյթունում ևս բարենորոգումներ իրականացնել, հատուկ հրահանգով 1283 թ.²⁷ հրաձիգների երկու վաշտով Չեյթուն ուղարկվեց Հյուսեյին Հյուսնի բեյը, ով Գլխավոր շտաբի մայորներից էր և Ձեր խոնարհ ծառայի (Ահմեդ Ջևդեթ փաշան իրեն ի նկատի ունի - Կ. Շ.) գործընկերներից։ Քանի որ «Բարեփոխումների հանձնախմբի» հրամանատար քուրդ Իսմայիլ փաշան գտնվում էր Մարաշում, Քոզանից մի գումարտակ բերվեց Չեյթունի մերձակայքում գտնվող Գյոքսուն։ Որոշ թվով զինվորներ ուղարկվեցին նաև Չեյթունից հյուսիս գտնվող Էլբիստան։ Մարտավարությունն այն էր, որ Հյուսեյին բեյից լուր ստանալուն պես մյուս գումարտակներն էլ կարողանային մեկ օրում հասնել Չեյթուն։

Այն բանից հետո, երբ զեյթունցիները հասկացան, որ բոլոր կողմերից շրջափակված են, պարտավորվեցին ենթարկվել Հյուսեյին բեյի կամքին։ Նա էլ անմիջապես կազմեց ժանդարմերիայի զորք՝ բաղկացած հեծելազորային և հետևակային մեկական վաշտից։ Ձորքի թե սպաների, թե՛ զինվորների կեսը մուսուլման էին, կեսը՝ հայ։ Նրանք բոլորն էլ ընտրյալ մարդիկ էին։

Ահա ժանդարմների այս երկու ջոկատի հետ Հյուսեյին բեյը, համաձայն վիլայեթների համակարգի, սկսեց Չեյթունի բարենորոգման աշխատանքները։ Մեզ հայտնի չէ, թե բուն Չեյթուն գյուղաքաղաքում

քնակվող մոտավորապես քառասուն իսլամադավան տները, որոնք գտնվում էին Ձեյթունի թաղապետ իշխանների տիրապետության տակ, պետական գորքերին աջակցել են, թե՛ ոչ: Ձեյթունի հարակից շրջանների իսլամադավան գյուղերը հենվելով նրանց վրա՝ գորք չեն տվել:

Հյուսեյին բեյն իր հրամանատարության տակ գտնվող կանոնավոր բանակը պահուստային թողեց, և ժանդարմների երկու վաշտով նախ իսլամադավան գորակոչիկներին արձակեց, հետո նաև հայերի օգնական գորքերը կարգ ու կանոնի բերեց:

Դրանից հետո մի նոր գավառակ ձևավորվեց, որի կենտրոնը մնաց Ձեյթուն գյուղաքաղաքը: Այսպիսով, Ձեյթունի հարցը լուծվեց և կարգավորվեց, երբ վիլայեթների համակարգի կազմվեցին խառը խորհուրդներ՝ բաղկացած մուսուլման և հայ անդամներից, ինչպես նաև նշանակվեցին կառավարիչ և նրան ենթականեր: Այս դեպքերից շատ ժամանակ չանցած (1867 թ.) Ձեյթուն գյուղաքաղաքում կրկին մի ապստամբություն բարձրացավ, բայց, քանի որ առկա էր կանոնավոր և կարգապահ ժանդարմերիս, Հյուսեյին բեյը նրանց միջոցով առաջամարտիկներին բռնեց և անմիջապես պատժեց՝ ճնշելով ապստամբությունը: Դրանից հետո Ձեյթունի չորս թաղապետներին Հալեպ ուղարկեց: Հալեպից հետո էլ նրանք ուղարկվեցին մայրաքաղաք: Այսպիսով, ավարտվեց Ձեյթունի բարեփոխումը և հաստատվեց, քանի որ այդ ժամանակ (1869 թ.) հաստատվում էր (Օսմանյան) հպատակության օրենքը, ուստի Ձեյթունի գավառակը շարունակեց անվտանգության ու ապահովության մեջ մնալ:

KAROLINA SHIROYAN
(IOS)

**THE MISSION OF “THE COMMISSION OF REFORMS”
IN ZEYTOUN IN 1865-1867
(ACCORDING TO WORK “MA’RUZAT” (REPORTS) BY TURKISH
HISTORIAN AHMED CEVDET PAŞA)**

The 1850-1870's are known as the second phase of western reforms - Tanzimat in the Ottoman Empire. Ahmed Cevdet Paşa was one of the favourite statesman of this period. He was the head of “Reform’s Commission” went to Zeytoun (settlement in the Mountainous Kilikia) with divisions of Sultan’s regular army. Though Armenians struggled heroically in 1862, but they had to admit the Turkish governor and pay their taxes. This was the end of their everlasting autonomy.

Though the Commission of Reforms gained its short term goal and Zeytoun became of the kazas of the Ottoman Empire ruled by Turkish governor- kaymakam, later Zeytoun Armenians rose against the local Turkish authorities.

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՅԻՆՆԵՐ

1. Օրենքի համաձայն մոր վարչական միավորներն էին՝ վիլայեթ (ամենամեծ վարչական միավորի անվանումն էր նախկին էյալեթ անվան փոխարեն), որը բաժանվում էր սանջաքների (նախկին լիվա), սրանք էլ քազաների, որոնք բաղկացած էին քարիյեներից (գյուղաքաղաք՝ բաղկացած նվազագույնը հիսուն տնից) և նահիյեներից (գյուղախումբ): Առաջին երեք բարձրագույն միավորների ղեկավարները՝ վալին, մութասարըֆը և քայմագամը, նշանակվում էին սուլթանի կողմից:

2. Մանրամասն տե՛ս Davison R., Reform in the Ottoman Empire 1856-1876, Princeton, 1963, p. 146-151.

3. Новичев А., История Турции, т. IV, ч. 3 (1853-1875), Л., 1978, с. 204-235.

4. Karal E., Osmanlı Tarihi, cilt VII, Ankara, 1956, s. 152-163.

5. Մեջեղեն Սիմեղ Ջևդեթ փաշայի տասնամյա աշխատանքի արդյունքն է: Վերջին՝ 16-րդ հատորը պատրաստել է 1878 թ.: Մանրամասն տե՛ս Karal E., նշվ. աշխ., էջ 172-174:

6. Սիմեղ Ջևդեթ փաշան ծնվել է Լոֆչայում՝ Բուլղարիա, որտեղ նախնական կրթությունը ստանալուց հետո 1839 թ. տեղափոխվել է Ստամբուլ, որտեղ շարունակել իր կրթությունը: Պետական ծառայության անցել է 1844 թ.՝ որպես քաղի (դատավոր), հինգ անգամ զբաղեցրել պաշտոնական տարեգիր՝ վաքանյուվիս, 1866-1868 թթ. նշանակվել է նորաստեղծ Հալեպի վիլայեթի վալի: Զբաղեցրել է այլ կարևոր պաշտոններ: Հեղինակն է շուրջ երկու տասնյակ աշխատությունների: Առավել մանրամասն տե՛ս՝ Ahmet Cevdet Paşa'nın Hayatı ve Eserleri, Osmanlı İmparatorluğu Tarihi, cilt I, İstanbul, 2008, s. 15-32:

7. «Զեկուցագրերը» Ջևդեթ փաշայի պատմագիտական աշխատություններից մեկն է, որը նա գրի է առել սուլթան Աբդուլ Համիդ երկրորդի հրամանով: Այն ընդգրկում է 1839-1876 թթ. (1255-1293 թթ.) թվականների միջև ընկած պատմական և քաղաքական իրադարձությունները: Հինգ հատորից բաղկացած աշխատության առաջին հատորը բացակայում է, իսկ եղած 2-5-րդ հատորները հասանելի են երկու թերի օրինակներով: Տե՛ս՝ Halacoğlu Y., Ma'ruzata dair. Ma'ruzat, İstanbul, 1980, s. XIII.

8. Ներկայիս Սյուլեյմանը գյուղաքաղաքը Քահրամանմարաշ նահանգում:

9. Ներսիսյան Մ., Հայ ժողովրդի պայքարը թուրքական բռնապետության դեմ 1850-1890 թթ., Ե., 2002, էջ 82:

10. Պողոսյան Հ., Զեյթունի պատմությունը 1409-1921 թթ., Ե., 1969, էջ 36:

11. Պողոսյան Հ., նշվ. աշխ., էջ 54-69:

12. Աղասի, Զեյթուն և իր շրջականները, Պեյրուք, 1968, էջ 87:

13. Ներսիսյան Մ., Հայ ժողովրդի պայքարը թուրքական բռնապետության դեմ 1850-1890 թթ., Ե., 2002, էջ 92:
14. Պողոսյան Հ., նշվ. աշխ., էջ 177:
15. Ahmed Cevdet Paşa, Ma'ruzat, İstanbul, 1980, s. 115.
16. Davison R., նշվ. աշխ., էջ 107:
17. Karal E., նշվ. աշխ., էջ 162:
18. Ahmed Cevdet Paşa, նշվ. աշխ., էջ 116:
19. Ahmed Cevdet Paşa, նշվ. աշխ., էջ 117-118:
20. Առավել մանրամասն տե՛ս՝ Сафрастян Р., Доктрина османизма в политической жизни Османской империи (50-70гг. XIX), Е., 1985, с. 63-79.
21. Сафрастян Р., նշվ. աշխ., էջ 185:
22. «Կիլիկիա», Պետերբուրգ, 1894, էջ 343:
23. Новичев А., նշվ. աշխ., էջ 150:
24. Սաֆրաստյան Ռ., Օսմանյան կայսրություն. ցեղասպանության ծրագրի ծագումնաբանությունը (1876-1920 թթ.), Ե., 2009, էջ 68:
25. Սաֆրաստյան Ռ., նշվ. աշխ., էջ 70:
26. Ahmed Cevdet Paşa, նշվ. աշխ., էջ 184-185:
27. Համապատասխանում է եվրոպական Գրիգորյան տոմարի 1866 թ.-ին: